

זיכרון שמחבר בין מלה למעשה: על ספרה של שרה פרידלנד בן ארזה, יהי: מלים

כמעשים (הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים תשע"ה)

מאת יהודה ליבס

אני שמח מאוד על ספרה של שרה, יהי, שאני עוקב אחרי הרפתקאותיו זה כמה שנים, ומיום שהגיע לידי לראשונה הרגשתי שהוא דבר בעתו. הוא עוסק בשאלת היחס בין מלים למעשים שהיא שאלה קרדינאלית, הניצבת בחזית הפילוסופיה המודרנית, והיא עיקרית גם מבחינה קיומית וגם לשם הבנת הדת.

שרה עוסקת בכך מנקודת מבט אישית, שממנה שולחת היא תובנות מעניינות על מקורות היהדות, שגם הם אצלה עניין אישי. וכך גם אצלי זה עניין מעסיק מאוד, ומכמה בחינות. על בעיה זו, המלה לעומת המחשבה והאמת דיברתי גם לפני ימים ספורים, בערב שהוקדש לספרו של משה אידל שלשלאות קסומות (המדובר בשלשלאות לשוניות המקשרות אל ואדם), והראיתי איך בעיה זו מצויה בלב עמודי המחשבה היהודית, פילון האלכסנדרוני, ספר הזוהר ור' נחמן. לא אחזור כאן על דברים אלה, שניתן כבר לקוראם באתר שלי, וגם אנקוט, כמו שרה, בגישה יותר אישית.

כחוקר מדעי היהדות, עיסוקי הוא בהכברת מילים משלי על המלים של המקורות, ואני חש בבעייתיות שבדבר. לעתים קרובות יש הרגשה שדברי המחקר, גם אם נכוחים הם, אינם מקרבים להבנת הטקסט המתפרש אלא מוסיפים עוד חיץ של הפשטות ומתודות מחקר שהופך להיות חי הנושא את עצמו, ואף של פולמוסים ופוליטיקה אקדמית. אינני יכול לומר שכל אלה נעדרים לגמרי מן המחקרים שלי, אף ששאיפתי היא להימנע מכך ככל האפשר. אך, מאידך גיסא, בלי מלים אין מחקר, ומחקר המקורות חיוני הוא לשם הנגשתם. בין עולמותיהם של מקורות היהדות לאלה של הקורא בן זמננו מצויים פערים ניכרים, ואם נסתפק בקריאת מקורות בלבד, כמעט ייעלמו הם מן האופק התרבותי. יש אפוא להשתמש במלים, אך לחפש את אלה שאינן מקימות מחיצות אלא סוללות דרכים וגשרים. גם עתה אוסיף עוד מלים על המלים של

שרה שעל המלים של התנ"ך, של ספרות חז"ל ושל התפילה שהן עניינה, בתקווה לקרב ולא לרחק.

עבודת הקודש שמעיקרה היתה ברובה מעשים, קרבנות, הפכה בעת הגלות לדת שכמעט כולה מילים. 'נשלמה פרים שפתינו' אומר הנביא (הושע יד, ג), ודרשו חז"ל (במדבר רבה יח, כא): 'אמרו ישראל: ריבוננו של עולם, בזמן שבית המקדש קיים, היינו מקריבים קרבן ומתכפר, ועכשיו אין בידינו אלא תפילה'. שרה (בעמ' 176) מביאה מדרש זה ותוהה בדיון: 'האם לא מוטל עלינו עתה לפדות את חיי הממש מיד הלשון'?

אכן הפיכת המעשים למלים גובה מחיר לא קטן. יתר על כן, גם המלים עצמן הולכות ומתרחקות אף מרעיון המעשה. כך אפשר לדעתי לומר גם על דברי הושע הנ"ל. הדרש שלפיו התגלגלו הקרבנות במלים התקבל כפשט, כך דומני, כמעט אצל כל משכיל. פירוש כזה מובא אף בתרגום יונתן על המלים 'נשלמה פרים שפתינו' – 'ויהיו מילי ספונתא מתקבלין קדמך כתורין לרעוא על מדבחא', וכן גם בפירוש רש"י: 'ונשלמה פרים - שהיה לנו להקריב לפניך נשלם אותם בריצוי דברי שפתינו', וכן הפשטן רד"ק: 'ונשלמה פרים שפתינו - במקום פרים נשלמה לפניך וידוי שפתינו'.

אבל, אחרי התנצלויות רבות, לדעתי לא זה הוא פשט הפסוק אלא ההפך הגמור מכך! במקור שם הנביא בפי ישראל הבטחה הפוכה, לשלם בפרים את מה שנדרו בשפתיהם, בפרים בשר ודם. וברוח דברי החכם מכל אדם (קהלת ה, ג-ה): כַּאֲשֶׁר תִּדְרֶה נְדָר לְאֱלֹהִים אֵל תִּתְּחַר לְשַׁלְּמוֹ כִּי אֵין חֶפֶץ בְּכֶסֶלִים אֶת אֲשֶׁר תִּדְרֶה שְׁלֹם. טוֹב אֲשֶׁר לֹא תִדְרֶה מִשְׁתַּדּוֹר וְלֹא תִשְׁלֹם. אֵל תִּתֵּן אֶת פִּיךָ לְחַטֵּיא אֶת בְּשָׂרְךָ וְאֵל תִּתְּחַר לְפָנֶי הַמַּלְאָךְ כִּי שִׁגְגָה הִיא לְמָה יִקְצֹף הָאֱלֹהִים עַל קוֹלְךָ וְחִבְלֶךָ אֶת מַעֲשֵׂה יְדֶיךָ.

באין מעשה מחטיא הפה את הבשר, והמלים הולכות ומתרחקות ממשמעותן, ודומה שאפילו מלים חדלות הן מלהיות. למי שאינו חפץ בבית מקדש, השיר 'יבנה בית המקדש' הופך כמעט לסתם מנטרה, ואפשר להחליף את מילותיו בכל צירוף (למשל: מהפך פשטא מונח זקף). מאידך גיסא, גם מעשים בלי מלים אינם עוד מעשים. כך למשל ארץ ישראל, בלי המלים 'ארץ

ישראל' והקונוטציות הנלוות להן, איננה אפילו גרגרי חול, שגם הם מוגדרים ומתקיימים רק בשמותיהם, והיא נשארתי, לכל היותר, כתחושה עמומה. מלים ומעשים זקוקים אפוא לחיבור ביניהם, וטיב קיומם תלוי בטיב החיבור.

לפי הכרה כזאת אפשר לדרג את שלוש המסות שמהם מורכב ספרה של שרה, 'יהי', בסדר יורד מלמעלה למטה: במסה הראשונה, הנקראת 'בראשית' ועוסקת בבריאת העולם, איתן ביותר הוא החיבור בין מילותיו של הבורא לבין המעשים. המסה השנייה, שכותרתה 'צאצאיה של פרשת הבריאה במאמרות', עוסקת בחיבור מוצלח פחות, בקרב בני האדם. ועוד פחות בהרבה הוא החיבור למעשים במסה השלישית, שעניינה 'גלות ולשוניות'. רק במשפט האחרון של 'סוף דבר' (עמ' 192), חוזרת שרה וממתיקה במקצת את הגלולה המרה, בדברי תקווה ותפילה ל'נמען נוסף' שישמע ויכתוב ספר זיכרון.

זיכרון הוא אכן הדרך לקשור מלים למעשים. לפיכך בספר זה, שעניינו מלים כמעשים, מרחיבה שרה את הדיבור על מצוות התפילין והמזוזות, שעניינם, לפי הכתוב, זיכרון. ולאלה אף אני אקדיש את דברי הבאים, כדי אולי להוסיף ולהדק את רצועות הזיכרון.

הנחת תפילין וקביעת מזוזתה הם מעשים גשמיים, אף שכוללים הם בתוכם גם מלים שכתובות בהם, כגון פרשות קריאת שמע, שיהיו 'לזכרון בין עינך' (שמות יג, ט). אך מה פשר הדבר, האם באמת באו אלה להזכיר לאדם את מה שכתוב בהן? קשה לחשוב כך. הרי פרשיות התפילין והמזוזות מגולגלות ומוחבאות בבתי עץ, ואף מלה מהם אינה נגלית החוצה. רבים ממניחי התפילין וממנשקי המזוזות אינם יודעים אפילו מהן הפרשיות שבתוכן. האם באמת בהנחת תפילין ובנישוק המזוזת נזכרים אנו בתוכן הכתוב?, בוודאי שלא. אך עם זאת בכל זאת אנו נזכרים בעצם העובדה שיש מלים בתפילין ובמזוזות, ושיש מה לזכור.

עיקר מצוות תפילין היא קשירתן אל הזרוע ברצועות, ועיקר מצוות מזוזתה היא קביעתה במסמרים למזוזת השער. כלומר עצם עובדת חיבור חומר ומלה. בעשותו כך ידע האדם שיש משהו מעבר, גם אם התוכן נשכח ממנו.

כאן נזכר אני במשל הידוע של ר' נחמן על התבואה המשגעת. לפי המסופר שם, כמו כל אזרחי המדינה כך גם המלך והשר אכלו מן התבואה אף שידעו שהיא עתידה לגרום לשיגעון, ואז נשתגעו גם הם עם כל הנתינים. אך בכל זאת נבדלו מן הנתינים המשוגעים, בכך שהיו מודעים לשיגעונם וממילא גם למציאותו של עולם שפוי מעבר למדינת המשוגעים. זאת השיגו השניים באמצעות סימן שסימנו על מצחם, ואותו ראו זה אצל זה. לפי דעתי בסימן זה כיוון ר' נחמן לתפילין של ראש.

הדבר שאותו מזכירים התפילין הוא המציאות שמעבר לתופעות ואף מעבר למלים, הדבר כשהוא לעצמו, או בלשון שרה דלעיל: הנמען. יתר על כן; דומה שלפי פשט המקראות, שנשכח קצת במשך הזמן עם גלות הדיבור, גם מי שאמור לזכור הוא בעיקר אותו 'נמען', הקדוש ברוך הוא.

ריענון הזיכרון האלהי הוא חלק חשוב של עבודת הקודש היהודית העתיקה. אהרן הכהן בהיכנסו אל הקדש, נשא את שמות בני ישראל מגולפים על אבני שוהם, על שתי כתפיו לזיכרון (שמות כח, יב), ורש"י מעמידנו על הפשט: 'שיהא רואה הקב"ה השבטים כתובים לפניו ויזכור צדקתם'. לכן בוודאי לכן נישאו האבנים דווקא על הכתפיים, כדי שיהיו נראים מלמעלה.

גם מצוות אחרות עניינן זיכרון, והזכורה ביניהם היא מצוות תקיעה ביום הזיכרון, הוא ראש השנה. ובדומה לכך, גם כשבא צר ואויב להילחם בישראל עליהם להריע כדי להיזכר לפני ה' אלהיהם, ואף בשעת שמחה, בחגים ומועדים יש להריע על הקרבנות, 'והיו לכם לזכרון לפני אלהיכם' (במ' י, י). היזכרות כזאת יכולה אולי להיעשות גם בדיבור פה, כך היה בתקופת האבות, שבניית מזבחותיהם היתה מלווה בקריאה בשם ה' (ראה למשל בר' יג, ד), ומנהג זה נמשך בוודאי לפחות עד ימי שמואל, שנזכר בין קוראי שמו של ה', בצד משה ואהרן הכהנים (תה' צט, ו). ומשהו מזה נשתייר גם בראשית ימי הבית השני, שאז עמדו בכל יום מעוררים ונוקפים וקוראים 'עורה למה תישן ה'" (תה' מד, כד), עד שביטל אותם יוחנן כהן גדול (מעשר שני ה, בבלי, סוטה מח ע"א), בימים שכבר החלה גלות הדיבור למשמש ולבוא.

האל אינו צריך דווקא מלים כדי לעורר את זכרונו. כפי שמסוגלת לכך תרועה אילמת, כך יכול הדבר להיעשות גם על ידי חוש הריח. ובאמת, נדמה לי שריח הוא המשמעות הראשונה של המלים זכר וזיכרון. לריח יש סגולה לעורר את הזיכרון. וכך למשל מצוות מחיית זכר עמלק, כוונתה הראשונה היתה איבוד כל שארית של ריח שמעיד על קיומו.

זאת אפשר ללמוד גם מפרשת הקורבנות, שעל אחדים מהם נזכרת האזכרה, וזאת גם בלשון 'וְהִקְטִיר הַמִּזְבֵּחַ רִיחַ נִיחֹחַ אֶזְכָּרְתָּהּ לָהּ' (וי' ו, ח). הקרבנות אינם יכולים אפוא להסתפק בתרועת חצוצרות, והם נזקקים גם להזכרה באמצעות ריח.

גם ריח היין קרוי 'זָכָר'. כך יכולים אנו ללמוד מדברי הנביא, שמזכיר בהקבלה 'וְרִיחַ לֹוּ פִלְבָּנוֹן', ומיד אחר כך 'זָכְרוּ כְּיַיִן לְבָנוֹן' (הושע יד, ז ח). ריחו של היין יכול אפוא גם לשמש כזיכרון. וכן גם כזיכרון למעשה האהבה, וכשיקוי אהבה המחבר אף מרחוק את זוג האוהבים. כנזכר בשיר השירים (א, ד):
 נִזְפִּירָה דְדִיךָ מִיַּיִן מִיִּשְׂרָיִם אֶהְבֹּךָ. המישרים בספר זה, לפי לדעתי, הם כוחות האָרוֹס היוצאים מן האשה, לעתים בעזרת יין או שמנים או בשמים, ומושכים את בעלה, ודומים להם, בשיר השירים, הם הרעים והדודים, הסמוכים לדודאים ולדדים, הם השדים הדומים לעופרים הרועים בשושנים נותני הריח.

תחבולת אהבה מיוחדת נרמזת לדעתי בפסוק (א, יג): צָרוּר הַמֶּר דֹּדִי לִי בֵּין שְׂדֵי יְלִין. בין שדיה מניחה האשה צרוּר של מור, המושך את דודה ללון באותו מקום. ובמקביל מבקשת הרעיה (ח, ו): 'שִׁימְנֵי כַחוֹתֶם עַל לִבְךָ כַחוֹתֶם עַל זְרוּעֶךָ כִּי עֵזָה כְּמֹת אֶהְבֶּה'.

התפילין לדעתי דומים הן לצרוּר המור שבין השדים והן לחותם על הלב והזרוּע, שמחברים בין האהוב ואהובתו. ונזכור שלדעת חז"ל (בבלי, ברכות ו, א) גם הקב"ה מניח תפילין וכתובים בהם, לא פסוק ייחוד האל אלא פסוקי יחוד ישראל. וכל אלה לזיכרון ולקשר בין האדם ומילותיו לבין הדבר כשהוא לעצמו, כלומר לנמען, ברוך הוא וברוך שמו.